

دانشگاه باقر العلوم عجل الله فرجه

دانشکده علوم اجتماعی، سیاسی و تاریخ

پایان نامه جهت اخذ کارشناسی ارشد

رشته تاریخ اسلام

عنوان:

سیره اقتصادی رسول خدا صلى الله عليه وآله وسلم

استاد راهنما:

دکتر سید حسین فلاح زاده

استاد مشاور:

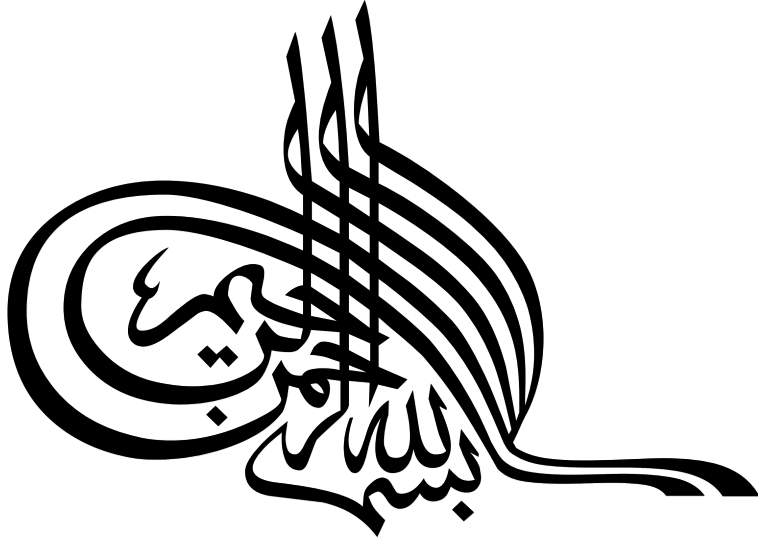
حجت الاسلام و المسلمین دکتر سید هادی عربی

نگارش:

سید محمد حسینی

بهمن ۱۳۹۲

دانشگاه باقر العلوم عجل الله فرجه

دانشکده علوم اجتماعی، سیاسی و تاریخ

پایان نامه جهت اخذ کارشناسی ارشد

رشته تاریخ اسلام

عنوان:

سیره اقتصادی رسول خدا صلى الله عليه وآله وسلم

استاد راهنما:

دکتر سیدحسین فلاح زاده

استاد مشاور:

حجت الاسلام و المسلمین دکتر سیدهادی عربی

نگارنده:

سید محمد حسینی

بهمن ۱۳۹۲

تقدیم به:

رسول مهربانی، محمد امین صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ آنکه گفتارش خورشید درخشان و رفتارش چارچوب انسان ساز جامعه بشریت است.

به ستاره آسمان درخشان امامت و ولایت، فرزند امین مهربان، امام زمان (عج) که بهانه هستی و واسطه فیض الهی است.

به همه اساتیدم؛ آنان که خالصانه آموختند .....

به هم سفران مهربان زندگی ام:

همسرم؛ که سایه مهربانش سایه سار زندگی ام است، او که اسوه صبر و تحمل بوده و مشکلات مسیر را برایم تسهیل نمود. و فرزندانم که روح بخش زندگی اند.....

و به همه عزیزانی که سالهاست تشنگی دیدار دوباره شان روزیم شد.

تقدیر و تشکر از :

سپاس بی‌کران پروردگار عزیز را که هستی‌مان بخشید و به طریق علم و دانش رهنمونم شد و به هم نشینی رهروان علم و دانش مفتخرم نمود و خوشه‌چینی از علم و معرفت و سیره رسولش که آینه تمام‌نمای خدایی‌اش است را روزیم ساخت.

اساتید محترم راهنما و مشاور

آقایان دکتر فلاح زاده و حجت‌الاسلام و المسلمین دکتر عربی

به استناد آیه‌ی شریفه‌ی ۱۰ از سوره‌ی مبارکه‌ی فاطر که خداوند می‌فرماید «إِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ وَالْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُ» سخنان و کلام ارزشمند به سوی خدا صعود می‌کند و با ابدیت سنخیت پیدا کرده و همواره آثار خود را ظاهر می‌سازند؛ بسی شایسته است به رسم تعظیم و تکریم از راهنمایی‌های مدبرانه‌تان در اشاعه‌ی علم و دانش و بسط تعالیم و آموزه‌های سیره نبوی و نیز از کارگشایی ثمربخش شما، در کمال امتنان و افتخار، تقدیر و تشکر نمایم. همچنین از همراهی مشفقانه اساتید گران‌قدر آقایان دکتر مجید حبیبیان و دکتر حمیدرضا مطهری نیز سپاسگزارم.

چکیده:

اقتصاد به عنوان یکی از مهمترین متغیر های اجتماعی همیشه محور تحولات بوده است. این عامل در هر جامعه ای نقش تعیین کننده در رفتارهای سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و... را ایفا می کند. رسول خدا(ص) در آغازین روزهای تشکیل حکومت به این مقوله مهم توجه ویژه داشته است. اندیشه ها و رفتارهای حضرت با عنوان سیره پس از رحلت مورد توجه مسلمین قرار گرفت. اما آثار بجای مانده سده های نخستین در تدوین سیره حضرت بیشتر بعد نظامی آن را به تصویر کشیده و از سایر ابعاد زندگی حضرت باز مانده است. بنابراین در این تحقیق با هدف شناخت و الگو پذیری و معرفی ابعاد اقتصادی زندگی آن حضرت و زمینه سازی برای توسعه مطالعات بیشتر در حوزه های مختلف سیره رسول خدا(ص)، به بررسی فعالیت های اقتصادی آن حضرت پرداخته شده است. در قسمتهای اصلی این تحقیق به چگونگی انعکاس محورهای اقتصاد یعنی تولید، درآمد، توزیع و مصرف در اندیشه و رفتار حضرت پرداخته شده است. بررسی ها انجام شده نشان می دهد که حضرت در هر کدام از محور های اقتصادی با شناخت صحیح از اوضاع جغرافیایی و شرایط اجتماعی، راهکارهای متناسب با آن را مطرح و اجرا می کردند. علاوه بر ابعاد معیشتی، اندیشه ها و رفتارهای اقتصادی حضرت ابعاد دیگری هم داشت؛ تثبیت حاکمیت سیاسی و تحکیم آموزه ها و ارزش های اخلاقی به همراه برپایی عدالت اجتماعی و ایجاد رفاه عمومی از دیگر اهداف اصلی فعالیت ها اقتصادی حضرت بوده است.

کلیدواژه: رسول خدا(ص)، سیره اقتصادی، اقتصاد صدر اسلام، بازارمدینه، تولید و درآمد، توزیع و مصرف.

فهرست مطالب

فصل اول

مقدمه.....	۱
طرح تفصیلی.....	۱
۱. بیان مسأله.....	۱
۲. فواید علمی یا کاربردی پژوهش.....	۲
۳. پیشینه تحقیق.....	۲
۴. اهداف پژوهش.....	۵
۵. سوال اصلی و فرعی.....	۵
۶. فرضیه پژوهش.....	۶
۷. روش تجزیه و تحلیل اطلاعات.....	۶
۸. سامان دهی تحقیق.....	۶

فصل اول

کلیات و مفاهیم

کلیات.....	۹
مفاهیم.....	۱۰
۱. سیره.....	۱۰
۲. اقتصاد.....	۱۲
۱-۲ تعریف اقتصاد.....	۱۲
۲-۲. علم اقتصاد.....	۱۴
۳-۲. مکتب یا مذهب اقتصادی.....	۱۴
۴-۲ اقتصاد اسلامی.....	۱۵

۳. سیره اقتصادی ۱۰

فصل دوم

اوضاع اقتصادی جزیره العرب و مناطق اثر گذار

پیشینه جغرافیایی و اقتصادی حجاز ۱۸

۱. جغرافیای تاریخی حجاز ۱۹

۲. پیشینه اقتصادی حجاز ۲۱

۱-۲. اقتصاد مکه ۲۲

۲-۲. جغرافیای تاریخی مدینه (یثرب) ۲۵

۳-۲. اقتصاد مدینه (یثرب) ۲۷

۱-۳-۲. بازار مدینه (یثرب) قبل از اسلام ۲۹

۲-۳-۲. بازار مدینه (یثرب) پس از اسلام ۳۲

۴-۲. اقتصاد یمن ۳۵

۵-۲. اقتصاد شام ۳۸

فصل سوم

اهداف و درآمد اقتصادی در اندیشه و رفتار رسول خدا ﷺ

۱. اهداف اقتصادی در اندیشه و رفتار رسول خدا ﷺ ۴۲

اهداف ابتدایی ۴۴

اهداف میانی ۴۵

اهداف نهایی ۵۳

درآمد اقتصادی در اندیشه و رفتار رسول خدا ﷺ ۵۶

عوامل مولد درآمد ۵۶

۱. کار و اهمیت آن در فعالیت های اقتصادی ۵۶

۶۲	۲. کشاورزی.....
۶۳	۱-۲. مزارعه.....
۶۶	۲-۲. مساقات.....
۶۹	۳. دامپروری.....
۷۱	۴. تجارت و بازرگانی.....
۷۶	۱-۴. فعالیت بازار تجارت در مدینه.....
۷۷	۲-۴. امنیت در بازار مدینه.....
۸۲	۳-۴. مضاربه در بازار مدینه.....
۸۶	۵. تکالیف مالی (بیت المال).....
۸۶	۱-۵. خمس.....
۹۰	۲-۵. جزیه.....
۹۳	۳-۵. خراج.....
۹۶	۴-۵. زکات.....
۱۰۰	۵-۵. انفال.....
۱۰۵	۶-۵. موقوفات.....

فصل چهارم

توزیع و مصرف در اندیشه و رفتار رسول خدا ﷺ

۱۱۲	توزیع درآمد در اندیشه و رفتار رسول خدا ﷺ.....
۱۱۵	شیوه‌های توزیع درآمد.....
۱۱۵	۱. فوریت در توزیع.....
۱۱۶	۲. تساوی در توزیع.....
۱۲۰	مصرف.....

۱. اسلام و فرهنگ مصرف ۱۲۱
۲. مصارف دولت رسول خدا ﷺ ۱۲۶
- ۱-۲. فعالیت های علمی و فرهنگی ۱۲۶
- الف: توسعه آموزه های دینی ۱۲۶
- ب: سوادآموزی و گسترش علم ۱۳۰
- ۲-۲. اقطاع ۱۳۱
- ۲-۳. طعمه ۱۳۴
- ۲-۴. تأمین اجتماعی ۱۳۵
- ۲-۵. امنیت دفاعی ۱۳۹

نتایج و پیشنهاد ها

- نتایج ۱۴۵
- پیشنهادها ۱۵۰
- فهرست منابع ۱۵۲
- پیوست ها ۱۶۱
- چکیده انگلیسی ۱۶۳

مقدمه:

طرح تفصیلی:

۱. بیان مسأله:

اقتصاد در یک نگاه کلی دانش چگونگی انتخاب مردم و جامعه برای به کارگیری و استخدام منابع کمیاب جهت تولید کالاها و خدمات گوناگون و توزیع آن‌ها میان افراد و گروه‌های مختلف جامعه برای مصرف است. این نهاد مهم در کنار سایر نهادها مثل خانواده، آموزش، دولت به عنوان یکی از نهادهای اثرگذار بر تعاملات اجتماعی در سطح جامعه به شمار می‌آید. از آنجا که در تعامل میان این نهادها، ضعف هر یک منجر به ضعف و سستی سایر نهادها و در نتیجه ایجاد اختلال در نظم عمومی می‌شود، توجه به کارآمدی نهاد اقتصاد به عنوان نهاد اثرگذار و یکی از پایه‌های اساسی شکل‌دهنده جوامع بشری، می‌تواند بر ایجاد نظم عمومی اجتماعی اثر مستقیم داشته باشد. فعالیت‌های صحیح اقتصادی در شکل‌گیری یک جامعه‌ی سالم و کارآمد نقش بسزایی دارد. در همین راستا و برای دستیابی به چنین مهمی بررسی الگوها ضروری می‌نماید. ضرورت پژوهش در سیره به دلیل معرفی رسول خدا ﷺ به عنوان اسوه در قرآن مجید، از همان آغازین روزهای پس از رحلت آن حضرت آغاز شد. اما آنچه که برجای ماند مجموعه‌ای از رفتارهای نظامی حضرت بوده است و از سایر ابعاد زندگی حضرت باز مانده اند. این تحقیق به دنبال بررسی رویکرد اقتصادی زندگی حضرت برای دستیابی به چارچوب رفتاری صحیح در فعالیت‌های اقتصادی است. مقوله اقتصاد و نقش اثرگذار آن در سامان یافتن جامعه‌ی مسلمان مدینه، از نظر پیامبر ﷺ دور نماند و از نخستین روزهای استقرار در این شهر آن را مورد توجه قرارداد. بنابراین پیامبر ﷺ در جهت ساماندهی به وضعیت اقتصادی

مدینه، در کنار دیگر اقدامات، در جهت بالا بردن سطح رفاه عمومی و رفع چالش‌های معیشتی، برنامه‌ها و سیاست‌های منسجمی بکار گرفته بود.

۲. فواید علمی یا کاربردی پژوهش:

- ۱-۲. ضرورت الگوبرداری مناسب برای تدوین راهکارها و راهبردهای اقتصادی در جامعه از سیره نبوی
- ۲-۲. برجسته کردن روش و شیوه پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ در نگاه به اقتصاد و تأمین معاش با تکیه بر رویکرد انسان‌شناسی
- ۳-۲. اهتمام به پرداختن مطالعات بین‌رشته‌ای و تبیین ضرورت سیره پژوهی در میان دانشجویان تاریخ اسلام

۳. پیشینه تحقیق:

تفاوت دیدگاه‌ها درباره تعریف سیره و نوع برخورد مؤلفین آثار گذشته با سیره نویسی منجر به تعدد آثار با روش‌های مختلف شد بنابراین همین عامل سبب عدم دسترسی به تعریف دقیق از سیره گردید. در حوزه سیره اقتصادی رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نیز به همین دلیل آثار متعددی تألیف شده است. هر چند این آثار در موضوع سیره اقتصادی با عناوین مختلف موجود است، اما رویکرد آنان رویکرد سیره پژوهی نبوده و بیشتر جنبه نقل حدیث و توجه دادن به توصیه‌های اقتصادی آن حضرت بوده است. در بررسی سیره اقتصادی رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لازم است علاوه بر توجه به روایت‌های موجود از آن حضرت، به رفتارها و روش‌هایی که آن از حضرت نسبت به مباحث اقتصادی گزارش شده است، به عنوان شواهد تاریخی، پرداخته شود.

برخی دیگر از آثار موجود به بررسی وضعیت اقتصادی جامعه اسلامی در صدر اسلام با رویکرد مباحث اقتصادی پرداخته‌اند. هر چند این آثار به لحاظ چارچوب نظری و مفهومی قابل توجه بوده و زمینه‌های مناسبی را برای ورود بیشتر به مباحث اقتصاد

اسلامی فراهم می‌کند، اما نمی‌توان به این نوع کتاب‌ها به عنوان کتاب‌های سیره اقتصادی نگاه کرد. به این دلیل که صدر اسلام را به مثابه یک دوره تاریخی کلی دیده و مجموعه دوران نبوی، و خلفا تا زمان امام علی علیه السلام را مورد بررسی قرار می‌دهند. لذا هرچند به مباحث اقتصادی عصر پیامبر صلی الله علیه و آله هم توجه می‌شوند اما به طور مستقل به عصر پیامبر صلی الله علیه و آله نمی‌پردازند.

در این پژوهش تلاش بر آن است تا با بررسی مجموعه گزارش‌های موجود در تواریخ عمومی و منابع سیره به گونه‌ای مستقل به روش‌ها و منش‌های اقتصادی رسول خدا صلی الله علیه و آله برای دستیابی به الگوی صحیح اقتصادی، پرداخته شود. در نتیجه در راستای هدف اصلی، آثار مختلفی مورد بررسی قرار گرفت که در ذیل به برخی از آن‌ها اشاره خواهد شد.

۱-۳. کتاب اقتصادنا اثر شهید سید محمد باقر صدر رحمته الله علیه از منابعی است که به نظریه پردازی در حوزه اقتصاد اسلامی و به مقوله‌های تولید توزیع و مصرف در اسلام و مقایسه آن با مسائل اقتصاد غرب پرداخته است. بسیاری از علمای علم اقتصاد سرچشمه مباحث اقتصاد اسلامی را به این اثر منتسب می‌دانند.

۲-۳. کتاب اقتصاد صدر اسلام دکتر سید کاظم صدر از منابع شایسته‌ای است که در این پژوهش از آن بهره گرفته شده است. این اثر با هدف اثبات وجود اقتصاد نظام‌مند در دوره حکومت اسلامی صدر اسلام، به بررسی اقتصاد صدر اسلام پرداخته، صدر اسلام از روزهای آغازین هجرت تا عصر امام علی علیه السلام را به عنوان دهه‌ها نخستین اسلامی مورد توجه قرار داده و به بررسی اوضاع اقتصادی آن زمان پرداخته است. با همه قوت و دقتی که این اثر در اقتصاد صدر اسلام دارد به دلیل پرداختن به روش‌های اقتصادی خلفای پس از رسول

خدا ﷺ نمی توان آن را به عنوان اثری مستقل در سیره اقتصادی رسول خدا(ص) به شمار آورد.

۳-۳. کتاب نظام الحکومه الاسلامیه یا الترتیب الاداریّه تألیف سید محمد عبدالحی کتانی (۱۳۰۳-۱۳۸۲ ق)، از علما و رجال برجسته مغرب اسلامی در قرن چهاردهم هجری است. در این کتاب نویسنده ضمن ارائه نصوص بی شمار در زمینه ها و عرصه های مختلف، به دنبال ارائه یک فهم حکومتی از زندگی و سیره نبوی ﷺ بوده است. اما از نکات قابل توجه در این اثر ارزشمند آن است که مؤلف سیره نبوی را با سیره خلفا درهم آمیخته است. دلیل این کار آن است که مؤلف، براساس روال و رویه اهل سنت، سیره خلفا و صحابه را در کنار سیره نبوی قرار داده و از مجموع آنها به اهداف مورد نظر پرداخته است. در بخش ششم از این کتاب مؤلف اشاره ای به محورهایی از مباحث اقتصادی پرداخته است لذا به بحث از گردآوری مالیات در عصر پیامبر ﷺ و در بخش هشتم به کارگزاران دولتی و در بخش نهم به حرفه ها و صنایع در دوره رسول خدا ﷺ پرداخته است. این اثر مهم توسط جناب آقای علیرضا ذکاوتی قراگزلو به عنوان « نظام اداری مسلمانان در صدر اسلام» به فارسی ترجمه شد. به نظر مترجم این کتاب دارای مباحث تکراری بود بنابراین مقرر شد که علاوه بر ترجمه، به تهذیب این کتاب نیز پردازد. این اثر نیز به دلیل برداشتن همه جانبه در مباحث سیستم اداری صدر اسلام، نمی توان آن را اثر مستقل در سیره رسول خدا ﷺ دانست.

۴-۳. مقاله «سیره اقتصادی و معیشتی پیامبر اعظم(ص)»، دکتر محمدرضا جباری در مجله نامه تاریخ پژوهان شماره ۸-۹. در این مقاله نویسنده محترم ضمن بررسی روایاتی رسول اکرم ﷺ به توصیه های آن حضرت در مورد

برخی مباحث رفتار اقتصادی مانند: تلاش برای کسب روزی، تلاش برای روزی حلال، جلب روزی از راه های معنوی و... پرداخته است. با همه ارزش مندی این تحقیق باید گفت که به ابعاد مختلف سیره اقتصادی حضرت که فرایندی از درآمد و منابع درآمدی، تولید، توزیع و مصرف است پرداخته نشده و بیشتر به دنبال یک نوع بهره‌برداری اخلاقی و برجسته نمودن بعد معنوی در اقتصاد بوده است.

۴. اهداف پژوهش:

- ۱-۴. دستیابی به الگوی رفتار اقتصادی ایده آل اسلامی
- ۲-۴. ارائه برنامه راهبردی در مقابل برنامه‌های اقتصادی رایج با تأکید بر رفتارسنجی دینی
- ۳-۴. ارائه یک چارچوب منطقی برای تجزیه و تحلیل رفتارهای اقتصادی پیامبر ﷺ و آثار و پیامدهای مادی و معنوی آن

۵. سؤالات (اصلی و فرعی) پژوهش:

اصلی:

محورهای اساسی اقتصادی چگونه در سیره اقتصادی رسول خدا ﷺ انعکاس یافته است؟

فرعی:

۱. زمینه های و شرایط تولید در سیره اقتصادی رسول خدا ﷺ چه بوده است؟
۲. در سیره اقتصادی حضرت به چه منابع درآمدی توجه شده است و با چه اهدافی صورت گرفته است؟

۳. توزیع ثروت و درآمد و همچنین شیوه های مصرف در سیره اقتصادی حضرت چگونه ترسیم شده است؟

۶. فرضیه های پژوهش :

سیره اقتصادی پیامبر ﷺ ناظر به محورهای اساسی اقتصاد همچون تولید توزیع، مصرف، همراه با اهداف و برنامه های اجرایی آن است. رسول خدا ﷺ با توجه و تأکید به ابزارهای مولد همچون کشاورزی، تجارت و تأکید بر منابع بیت المال نسبت به توزیع و روش های مصرف، برنامه منسجمی را برای جامعه بشری ترسیم کردند.

۷. روش تجزیه و تحلیل اطلاعات :

روش تجزیه و تحلیل اطلاعات در این پژوهش گردآوری و طبقه بندی داده های تاریخی با روش کیفی "تحلیلی-تبیینی" و با تکیه بر اسناد و مدارک تاریخی و حدیثی است.

۸. سازماندهی تحقیق:

مقدمه:

طرح تفصیلی

فصل اول: کلیات و مفاهیم

کلیات

مفاهیم

۱. سیره

۲. اقتصاد (علم اقتصاد، مکتب اقتصادی، اقتصاد اسلامی)

۳. سیره اقتصاد

فصل دوم : پیشینه اقتصادی جزیره العرب و مناطق اثر گذار

جغرافیا اقتصاد حجاز (مکه و مدینه)

اقتصاد یمن

اقتصاد شام

فصل سوم: اهداف و درآمد اقتصادی در اندیشه و رفتار رسول خدا ﷺ

اهداف اقتصادی در اندیشه و رفتار رسول خدا ﷺ (اهداف ابتدایی، میانی، نهایی)

عوامل مولد درآمد

۱. کار

۲. کشاورزی

۳. دامپروری

۴. تجارت و بازرگانی

۵. تکالیف مالی (خمس، زکات، جزیه، خراج، ....)

فصل چهارم: توزیع و مصرف در اندیشه و رفتار رسول خدا ﷺ

۱. توزیع درآمد در سیره رسول خدا ﷺ

شیوه های توزیع (فوریت، تساوی)

۲. مصرف در سیره رسول خدا ﷺ

- اسلام و فرهنگ مصرف

- مصارف دولت رسول خدا (فعالیت های فرهنگی، سوادآموزی، اقطاع، طعمه،

تأمین اجتماعی، امنیت دفاعی و ....)

نتایج و پیشنهادات

فهرست منابع

فصل اول

کلیات و مفاهیم

کلیات:

اقتصاد در یک نگاه کلی دانش چگونگی انتخاب مردم و جامعه برای به‌کارگیری و استخدام منابع کمیاب جهت تولید کالاها و خدمات گوناگون و توزیع آنها میان افراد و گروه‌های مختلف جامعه برای مصرف است. وجود اعتدال در آموزه‌های اسلامی و رعایت این اصل در ابعاد مختلف زندگی و اندیشه‌ها و رفتار رسول خدا ﷺ از یک سو و وجود ارتباط میان اعتدال و اقتصاد در رفتار اقتصادی آن حضرت از سوی دیگر، موجب شد تا در این پژوهش از میان مباحث مختلف اقتصادی به بحث سیره اقتصادی رسول خدا ﷺ، که سرچشمه اقتصاد اسلامی است، پرداخته شود. رسول خدا ﷺ با شناخت درست از وضعیت جغرافیایی منطقه حجاز و میزان ظرفیت‌های طبیعی و شناخت وضعیت اجتماعی جامعه آن روز با ارائه برنامه‌های منسجم در صدد حل مشکلات اقتصادی و به تدریج رشد و توسعه اقتصاد منطقه پرداخت. به لحاظ جغرافیایی جزیره العرب، شبه جزیره بزرگی است، واقع در جنوب غربی آسیا که از سه طرف در حصار آب قرار دارد؛ جغرافی نویسان منطقه جزیره العرب را به پنج بخش تقسیم می‌کنند: حجاز (بخشی از ساحل شرقی دریای سرخ با شهرهایی چون مکه، مدینه، جده و طائف)، تهامه (واقع در جنوب حجاز)،